

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.02.2020 ✓Accepted/Kabul:21.05.2020

DOI:10.30794/pausbed.689549

Araştırma Makalesi/ Research Article

İstek, E. (2020). "Seyyahların Gözüyle Antakya Şehri (10 - 19. Yüzyıllar Arası)" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 40, Denizli, s.227-246.

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE ANTAKYA ŞEHİRİ (10 - 19. YÜZYILLAR ARASI)

Emrah İSTEK*

Özet

Hatay ilinin merkez ilçesi olan Antakya, geçmişi Milattan önceye dayanan kadim bir şehirdir. Antakya içinde barındırdığı tarihi yapıları ve farklı semavi dinlerin beraberce yaşadığı bir kent olması dolayısıyla, geçmişte olduğu gibi günümüzde de rağbet gösterilen bir merkez konumundadır. Bu çalışmada 10.-19. yüzyıllar arasında Antakya'ya yolu düşen Müslüman, Hristiyan ve Yahudi seyyahların eserlerindeki Antakya tasvirleri ele alınmıştır. Seyyahların çoğunluğu ise Avrupa'dan gelen Hristiyan kökenli gayrimüslim gezginlerdir. Bunların yanı sıra yine bu kenti görmüş yabancı kronik yazarlarının Haçlı Savaşlarını konu alan eserlerindeki Antakya tasvirleri başvuru alan eserler arasındadır. Sayıları yirmiyi bulan seyahatnamelerdeki bilgiler çerçevesinde Antakya şehrinin mimari özellikleri ile şehirde yaşayan halkın dini, içtimai ve demografik durumları hakkında birinci elden gözleme dayalı tasvirler değerlendirilmiştir. Böylece seyyahların verdikleri bilgilerle, birçok dini ve kültürel çeşitliği barındıran Antakya'nın zengin şehir resminin ortaya çıkartılması hedeflenmiştir. Seyahat notlarında tespit edilen şehrin genel yapısı ve sur planları gibi nadide çizimlere de çalışma da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Antakya, Hatay, Seyyah, Seyahatname, Osmanlı.*

ANTAKYA CITY IN THE WORKS OF THE TRAVELERS (10TH TO 19TH CENTURIES)

Abstract

Antakya, which is the central district of Hatay province, is an ancient city dating back to BC. Antakya is a city where historical buildings and different heavenly religions live together. Therefore, it is a center in demand today as it was in the past. In this study, Antakya depictions in the works of Muslim, Christian and Jewish travelers who traveled to Antakya between the 10th and 19th centuries were discussed. The majority of travelers are non-Muslim travelers of Christian origin from Europe. In addition, the depictions of the Antakya in his works on the Crusader Wars of foreign chroniclers who have seen this city were also applied. In the frame of information in about twenty travel books, observational descriptions about the architectural features of the city of Antakya and the religious, social and demographic status of the people living in the city were evaluated. Thus, with the information provided by the travelers, it was aimed to reveal the rich city picture of Antakya, which contains many religious and cultural diversities. Rare drawings such as the general structure and city walls of the city identified in the travel notes are also included.

Keywords: *Antakya, Hatay, Traveler, Travel book, Ottoman.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Yeniçağ Tarihi ABD, AĞRI.
e-posta: eistek@agri.edu.tr (orcid.org/0000-0003-1407-3609)

GİRİŞ

Hatay şehrinin merkez ilçesi olan Antakya, Hellen İmparatoru İskender'in kumandanlarından biri olan Seleukos tarafından MÖ. 4. yüzyılda kurulmuştur. Seleukos şehrin adını babasının ismi olan "Antioch" olarak belirlemiştir. Bizans İmparatorluğu döneminde Akdeniz havzasının en büyük kentleri arasında sayılan Antakya, Hz. Ömer döneminin komutanlarından Ebu Ubeyde tarafından 637 tarihinde Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Hz. Ömer'in Ebu Ubeyde'ye; "*Antakya'da Müslümanlardan bir heyet teşkil et ve bunları orada murabıt olarak görevlendir, onlara maaş vermemezlik de etme*" (İbnü'l-Esir, 2016: II, 431) şeklindeki tembihi halifenin, Antakya'nın İslamlaştırılmasına verdiği önemi göstermektedir. Bazı dönemler Müslümanların egemenliğinden çıkan kent , Yavuz Sultan Selim döneminde Memlûk Devleti'nden Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

Antakya kimin tarafından yönetildiğine bakılmaksızın günümüze kadar Müslüman veya başka dinden seyyahların özel önem atfettiği bir kent olma özelliğini korumuştur. Bunun altında yatan temel etken ise şehrin dini noktadaki zengin geçmişi ve bulunduğu konumdur. Zira özellikle Hristiyanlığın ilk dönemlerine ait kutsalları barındıran kent, gerek hac ibadeti gerekse ticari maksatla olsun, takip edilen Akdeniz kıyı yolu ile doğu-batı eksenli kervan yolunun kesişme noktasında durmaktadır. Bilhassa Kudüs'e olan yakınlığının yanında Kudüs'ten Anadolu'nun batısına ve Yunanistan'a kadar uzanan yol üzerindeki kavşakta bulunması, Antakya'yı ayrıcalıklı bir şehir halinde getirmiştir.

Hristiyanlığın erken yayılma sürecinde dahi Antakya'nın Batı'ya açılan bir kapı vazifesi gördüğü, Havarilerin de bu durumu idrak ederek inandıkları dini tebliğ etmek için Antakya'yı bir toplanma yeri olarak kullandıkları anlaşılmaktadır (Dolabani, 2006: 9-11). Hatta "Hristiyan" kelimesi de ilk defa burada kullanılmıştır (Sahillioğlu, 1991: 229). Ayrıca Müslümanlar için de özel bir yeri olan Antakya, bulunduğu konumun bir gereği olarak İstanbul'dan hareket eden Surre alaylarının menzil noktalarından birisi olmuştur. Bu durum Müslüman hacıların rahat etmesi maksadıyla birçok vakıf eserinin de bölgede kurulması sonucunu doğurmuştur.

Antakya kentinin hac güzergâhları dışında İpek yolu üzerinde bulunması da şehrin tanınırlığını artıran etkenlerdendir. Bağdat, Urfa ve Mardin gibi şehirlerden geçerek gelen tacirlerin takip edilen kara ticaret ağının Antakya üzerinden gitmesi, şehrin ekonomisine katkı sunduğu gibi ticari ve kültürel hayatın da zenginleşmesini sağlamıştır. İpek yolunun Antakya'dan itibaren Anadolu içlerine uzandığı ve "Kral Yolu"na bağlandığı görülmektedir. Söz konusu karayolu haricinde Seleukeia Pierria (Samandağ) Limanı da Antakya'nın deniz ticaretinde söz sahibi olduğu sonucunu doğurmaktadır. Bu bağlamda kent hem kara hem de deniz yolunun bir parçasıdır. Ayrıca doğu-batı yönünde ilerleyen yolun batısında bulunan Antakya, aynı zamanda Kahire-Şam ve Halep üzerinden gelen güney-kuzey yönlü ticaret yolunun da kavşağında bulunmaktadır (Karagel, 2017: 410-411).

Seyyahların söz konusu rotaları takip etmeleri ve Antakya'dan geçmeleri dahil oldukları kervan yollarının buradan geçmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Paul Lucas şehirden 200 adam tarafından korunan bir kervan eşliğinde ayrıldıklarını kaydetmektedir (Lucas, 1715: 251). Şehrin ikinci kapısından çıkarak kuzeydoğu yönünü takip eden Lucas bir sonraki durak olan Harem'e (Suriye topraklarında Antakya-Halep arasında bulunan bir belde) dört saat sonra ulaşmış oradan Halep'e geçmiştir (Lucas, 1715: 251). 1738-1739 yıllarında hac yolculuğuna çıkmak üzere Venedik'ten hareket eden Jonas Korte Kudüs üzerinden Halep'e oradan çıktıktan sonra da Harem üzerinden Antakya'ya uğrayarak İskenderun'a ulaşmıştır (Korte, 1751: 622).

İskenderun'dan Antakya'ya geçen 17. Yüzyılın ünlü Fransız seyyahlarından olan Tavernier eskiden doğrudan Antakya'dan geçen bir yolun kullanıldığını ancak onun gittiği dönemlerde yeniçeriler tarafından geçenlerden para (1 kuruş) alınmaya başlanınca söz konusu yolun terkedildiğini, bu sebeple de Antakya'nın eski ününü kaybettiğini yazmıştır (Tavernier, 2010: 167). Tavernier'in vurguladığı "*bu güzergâhın terk edildiği*" iddiası gerek Lucas gerekse Richard Pococke (1738) ve Jonas Korte (1739) gibi kendisinden sonra -biri yıl arayla- buradan geçen birçok seyyahın takip ettikleri bir rota olması sebebiyle geçerliliğini yitirmektedir. Bunun dışında zaten buradan geçen yol şehrin tam içinden değil çok yakınından geçmektedir. Bunu destekleyen Della Valle bu durumu açıklayan şu ifadeyi kullanmıştır: "*Asi'nin kuzey kıyısında geçen sağ yol İskenderun'a gidiyordu. Halep'ten geçerek İskenderun'a uzanan yol Antakya'dan veya Asi nehrinden geçmiyordu. Aksine daha güney*

taraflarını takip ediyordu" (Valle, 1674: 198). Frantz Ferdinand von Troilo da, şehrin sağ yolun yarım mil kadar uzağında olduğunu belirterek (Troilo, 1676: 474), bu açıklamayı desteklemektedir. Böylece Antakya'nın ana yol üzerinde ancak biraz içerde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Troilo ayrıca Asi Nehri'nin kıyısında kurulmuş olan şehrin Akdeniz'e üç mil uzaklıkta bulunduğunu kaydetmektedir ki bu mil hesabını günümüz kara mili olarak düşünmemek gerekmektedir.

Antakya'nın Genel Görünümü

Yüksek ve dayanıklı surlar ile dağların arasında kurulan Antakya şehri, zaman içinde yaşanan savaşlar ve büyük depremler neticesinde eski ihtişamını büyük oranda kaybetmiştir. Tabi veya insan eliyle meydana gelen bu hadiseler, kentin Helen, Roma veya Bizans döneminde meydana getirilen eserlerinin de peyderpey yok olmasını sağlamıştır. Osmanlı döneminde idari pozisyonu düşürülen şehre yapılan vakıf yatırımları ise kentin Müslüman kimliğini ön plana çıkartmanın yanı sıra genel görünümünün de değişmesine etki etmiştir.

Antakya'ya Ramazanoğulları döneminde (1352-1608) uğrayan Bertrandon de la Baroquiére birçok seyyah gibi kentin eski haşmetine vurgu yaptıktan sonra şehirde ancak 300 kadar evin bulunduğunu belirtmiştir. Kent surları onun gittiği dönemde ayakta kalmış ve görkeminden bir şey kaybetmemiştir (Baroquiére, 2000: 20, 165).

16. yüzyılın ortalarında Antakya'dan geçen Daramon şehrin bakımsız kaldığını ve küçük bir yerleşim yerine dönüştüğünü şu cümlelerle aktarmaktadır:

"Evlerinin çoğu oraya buraya serpiştirilmiş bir köy gibi düzenlenmiştir ve birçok yeri de boş ve çoraktır. Türkler, Ermeniler ve çok az da Yahudi vardır. Bu şehirde en çok görülmeye değer olan şey eskiden son derece güzelmiş gibi görünen, harikulade bir biçimde inşa edilmiş ve neredeyse tamamı mermer taştan olan surlardır. Şehrin konumu eğimli ve söz konusu surları içine alacak şekildedir. Dört büyük yüksek tepeliğin birinin zirvesinde kale yer alır" (Chesneau, 2012: 89).

Daramon ile aynı yüzyılda Antakya'ya uğrayan Melchior von Seydlitz'in düşünceleri de onunkinden farklı değildir. 1557 yılının Haziran ayında Antakya'dan geçen Seydlitz, etrafı sıradağlarla çevrili küçük ve şirin bir kent olan Antakya'nın oldukça verimli bir arazisi olduğunu gözlemlemiştir. Kentte gecelemeden, sadece kısa bir süre için su kenarında dinlenerek vakit geçiren seyyaha göre Antakya ünlü, ancak yıkık bir şehirden ibarettir. Kent sakinleri yaz döneminde nehir kenarında çadırlarda yaşıyorlarken, kış döneminde dağın eteklerinde köhne halde bulunan evlerine çekilirler (Seydlitz, 1584: XVI. Capitel). Bu bilgilere göre kent çevresinde yoğun olarak Türkmen taifesi yaşamaktaydı. Baroquiére'nin de Türkmenlerin varlığını teyit eden şu ifadelerine rastlanmaktadır: *"Uzuların ve Ramazanoğullarının Türkmen kabileleri Kilikya kıyılarında Antakya'nın çevresine ve Amanus dağlarının vadilerine yerleşmişler ve buraları konaklama yerleri yapmışlardır"* (Baroquiére, 2000: 77).

17. yüzyılda yolu Antakya'ya düşen Bourges, kentin Türkler tarafından "Antackia" şeklinde adlandırıldığını kaydederek şehir hakkında pek çok malumat vermiştir. Şehrin kenarında geçen nehrin (Asi) 6000-7000 adım uzunluğunda olduğunu belirten seyyaha göre, Antakya'nın bir tarafı ovada bir tarafı da dağda bulunmaktadır. Şehrin yaslandığı bu dağın zirvesinde ise yıkık halde bir kale mevcuttur (Bourges, 1671: 39). Bourges'in gittiği dönemde kentin bazı bölgeleri bakımsız kalmıştır. Türkler, Mârûnîler ve Hristiyanların yaşadığı batı tarafı hariç kentin diğer tarafları ıssızdır. Buradan anlaşıldığına göre halk nehir tarafına denk gelen şehrin batı kısmına yerleşmiştir (Bourges, 1671: 40). Josephus Grelot'un şehrin sokaklarını çöle benzeten tasviri de bakımsız ve ıssız bir yer olduğunu desteklemektedir (Grelot, 1998: 197).

1667 yılında Antakya'ya uğrayan Troilo; *"Antakya'ya dünyevi bir cennet denmesi boşuna değildir. Bu güzelliğin ancak yarısı tasvir edilebilir. İmparator Justinianus buranın adını Theopolis (Tanrı Şehri) olarak değiştirmiştir"* (Troilo, 1676: 476) diyerek gittiği yıllarda da şehrin güzelliğini koruduğuna gönderme yapmıştır. Willermus Tyrensis Antakya'ya *"Theopolis"* denmesini kentin Havari Petrus'u kabul etmelerine ve topluca Hristiyanlığa geçerek bu dine inananların ilk defa burada *"Hristiyan"* ismini almalarına bağlamıştır (Tyrensis, 2016: 166).

18. yüzyılın başlarında Antakya’da bulunan Lucas, Troilo’nun aksine şehrin viraneliğini ön plana çıkartmıştır. Surların üstünde dört saat geçiren seyyah, etrafta yıkıntılardan başka bir şey görmediğini özellikle vurgulamıştır (Lucas, 1715: 250). Bu yüzyılda biraz daha zarar gördüğü düşünülen surlarla beraber Lucas’a göre harabe halde duran bir kent vardır. Dış duvarın ayakta kalmasına rağmen etrafındaki yapılar büyük oranda yıkılmıştır.

Antakya Şehir Duvarı (Dış Sur)

Antakya’ya uğrayan seyyahların ilk dikkatlerini çeken ve hakkında en çok malumat verilen yapı şehir surlarıdır. Surlar hakkında hemen her seyyahın yazdığı bir şeyler olsa da yapının boyutlarıyla ilgili kayıt tutan seyyah birkaç kişiden ibarettir. Bunların başında ise 10. yüzyılın meşhur seyyahı Mesudî gelmektedir. Ona göre; şehir surlarının uzunluğu 12 mil, burç sayısı 136, mazgallar ise 24.000 adettir (Mesudî, 2017: 271). Evliya Çelebi de Mesudî gibi surların uzunluğunu 12 mil olarak kaydetmiştir. Evliya ayrıca Antakya kalesini (dış sur) İstanbul, Bağdat, Mısır (Kahire), Şam ve Halep kaleleriyle mukayese ederek İstanbul’dan sonra en büyük kalenin Antakya kalesi olduğunu belirtmiştir (Çelebi, 2011: 36).

18. yüzyılda buraya uğrayan Pococke ise dağların arasından akan nehrin yaklaşık olarak 4 mil kadar şehri çevrelediğini tahmin etmektedir (Pococke, 1754: 276). Nehrin kentin uzun tarafı boyunca aktığı varsayılırsa bu tespitin Mesudî’ninki ile uyduğu görülür. Della Valle ise şehrin çevresinin 1 mil uzunluğunda olduğunu ve savaşlardan korunmak amacıyla sırtını dağa yasladığını belirtmiştir ki bu ölçü dış sur için çok kısadır (Valle, 1674: 198). 1098 yılında Antakya’da bulunan bir tarihçi tarafından yazılmış anonim bir haçlı kroniğinde -eserin yazarı beş ay Antakya’da kaldığını belirtmiştir- şehrin çift surla çevrili olduğu, büyük olanın (dış sur) şaşırtıcı derecede yüksek olup 450 kulesinin bulunduğunu yazılmıştır (Ayan, 2013: 139). Yazarı belli olmayan eserde Antakya hakkında anlatılan diğer kısımlar oldukça mübalağalı ve tutarsız oldukları için kule sayısına da ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Raimundus Aguilers’in kaleme aldığı diğer bir kronikte yapılan tasvir ise daha yüzeyseldir. Nehrin surlarının dibinde aktığını belirten Raimundus, şehrin sınırlarının üç dağın zirvesini kapsadığını, bu dağlardan ikisinde birer kale, birinde de kulelerin bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca surlar ve kulelerle ilgili olarak, taarruz edenlerin ödünü kopartabilecek haşmette olduğunu belirtmiştir (Aguilers, 2019: 68).

Surun uzunluğu veya burç sayısı hakkında farklı ölçüler verilmesine rağmen yükseklikleri ile ilgili herhangi bir ölçü belirtilmemiştir. Bu konuda Lucas’ın surların yüksekliği ve genişliği konusunda hayrete düştüğünü belirtmesi, surların çağdaşlarına göre daha büyük olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Bu noktada başvurulacak kaynak yine Evliya Çelebi’dir. Evliya’ya göre Antakya kalesinin surları kadar yüksek bir kale suru daha yoktur. Seyyahımız surların yüksekliği ile ilgili de diğer seyyahlarda rastlanmayan sayısal bilgiler vermiştir. Ona göre şehrin doğu tarafındaki surların yüksekliği 80 zira’ (60 m) , Asi Nehri tarafındakilerin ise 60 zira’dır (45 m) (Çelebi, 2011: 36). 12. yüzyılda yaşamış Willermus Tyrensis Antakya surlarının doğuya bakan tepede bulunan kısımlarının alçak olduğunu ancak batıya bakan tepedeki surların ise çok daha yüksek, kalın ve tahkim edilmiş kulelerle desteklendiğini kaydetmiştir (Tyrensis, 2016: 231). Birbirinin zıddı sayılabilecek tarifler ancak Evliya Çelebi’nin tepenin yüksekliğini de dahil ederek bir sonuca ulaştığı sonucunu doğurmaktadır. Ancak söz konusu sayısal verilerin mübalağalı bir tarafının bulunduğu göz ardı edilemez. Bu mübalağa Evliya Çelebi’in surların kalınlığı hakkında “dip genişliği 20 zira’ (15 m)” kadar geniş olduğunu belirtmesinden de anlaşılabilir.

Şehrin dış surunu en detaylı tarif eden seyyahlardan olan Pococke, Antakya şehrini ve surlarını çizimlerle göstermiş ve tarifi de yine bu çizimler çerçevesinde yapmıştır. Ayrıca Cassas’ın çizdiği şehir duvarları teorik olan bu bilgileri somutlaştırmıştır. Bu çizimlere göre surların bir bölümü Habib-i Neccar Tepesi ile Aziz Petrus Kilisesi arasında inşa edilen Demir Kapı (Porto Ferrero) adındaki kemerli kısımdır. Pococke burasının (Resim 2 “E”, “M”) kışın gelen sellerden dolayı ayrıldığını ve bu sebeple buraya en az 60 ayak uzunluğunda bir duvar çekildiğini iddia etmiştir. Bu duvar Cassas’ın çizimlerinde de net bir şekilde görülmektedir (Resim 3, 6). Bu kısımdaki duvara, suların tahliye edilebilmesi için kemerli geçişler yapılmıştır. Yine seyyahın iddiasına göre söz konusu kemerler parmaklık gibi görüldüğünden dolayı bu kısma “Demir Kapı” adı verilmiştir. Söz konusu surun her iki tarafından da ayrı ayrı geçişler yapıldığından insanlar tepeye buradan çıkıp gidebilmektedirler (Pococke, 1754: 276).

Tepenin batı kısmında yapılan duvar da oldukça sağlam taşlardan yapıldığından depreme ve iklimsel koşullara dayanıklıdır. Duvarda birbirine eşit uzaklıkta yapılmış farklı yüksekliklerde (Geschosse) kuleler inşa edilmiştir.

Seyyah bunların Seleucus zamanında yapılmasına rağmen en ufak bir çatlak olmamasına şaşırmıştır. Pococke bu durumu şöyle tarif etmektedir: “*Oldukça yüksek olan kuleler depremlerde yıkılmış ve halen taşları surun dibinde duruyor. Kuzeydeki surlar nehirden birazcık uzakta yapılmış. Buranın kuleleri birbirlerinden 70er adım uzaklıkta yapılmış, ancak diğerleri kadar sağlam gözüküyorlar. Bunlardan bazıları da depremde bazı evlerle beraber yıkılmışlar*” (Pococke, 1754: 277). Seyyahın yaptığı bu tarife rağmen kulelerde herhangi bir çatlak olmaması abartılı bir anlatımdır. Çünkü -ileriki kısımlarda görüleceği üzere- büyük depremler ve savaşlar sonucunda kulelerin çoğu yıkılmış veya zarar görmüştür. Söz konusu kuleler geçişli olduklarından surun üstünde oldukça rahat bir şekilde şehrin çevresini dolaşmak mümkündür. Tepedeki surlara doğru çıkarken surun üzerindeki basamaklar dik olan surların üstündeki yürüyüşü de kolaylaştırmaktadır. Batı tepesinin güney kısmı hendekle korunmakla beraber bu taraftaki surlar daha sağlam yapılmıştır.

Şehir surları görkemli ve sağlam olsa da birçok defa yaşanan büyük çaplı deprem hadiseleri surlara büyük zararlar vermiştir. İlk büyük depremlerden olan 458-462 yılları arasında yaşanan felaketler surların yanı sıra şehre de ciddi zararlar vermiştir. Hatta bu depremler Trakya’ya kadar etkili olmuştur (Hoff, 1840: 186-187). Friedrich Johann Seyfart tarafından 1756 yılında yayınlanan eserde Antakya’daki depremlerin, Eylül 478, 9 Mayıs 526, 29 Kasım 528, 588 ve 1170, yıllarında yaşandığı kaydedilmiştir (Seyfart, 1756: 15-17,20).

Kentte meydana gelen depremler bunlardan ibaret değildir. Hoff’un El-Makin adlı bir kaynağa dayandırdığı bilgiye göre 712-713 yılında da bu bölgede bir zelzele meydana gelmiş ve Antakya’yı yerle bir etmiştir (Hoff, 1840: 195). İbnü’l-Esir bütün Şam bölgesinde hissedilen bu zelzelenin 40 gün sürdüğünü (kırktan maksat çokluk olmalıdır) ancak büyük yıkımın Antakya’da olduğunu kaydetmiştir (İbnü’l-Esir, 2016: IV, 253). Başka bir deprem ise H. 245 (M. 859-860) yılında gerçekleşmiş, 1500 evin haricinde 90 kadar burcun da yıkıldığı bu depremde kentin çevresindeki dağdan büyük kayalar parçalanarak yuvarlanmıştır (İbnü’l-Esir, 2016: V, 615). Bütün bu depremlere rağmen surların bu tarihlerden sonra da halen büyük oranda ayakta kaldığını Mesudî’nin yazdıklarında bulmak mümkündür. Ona göre Tolunoğlu Hükümdarı İbn Tolun H. 268 (878-879) yılında şehri ele geçirmek istemiş ancak “*kalenin erişmezliği ve surların muhkemliği yüzünden fetihten ümidini kesmiş*” olmasına rağmen halktan birilerinin ihaneti üzerine kaleye girebilmiştir (Mesudî, 2017: 423-424).

Selçuklu döneminde de birçok depremin şehre büyük zararlar verdiği görülmektedir. Örneğin, 26 Eylül 1091’de Suriye başta olmak üzere Antakya civarında etkili olan deprem Urfalı Mateos’a göre Anadolu’nun birçok yerinde de etkili olmuştur. Mateos, bu depremin Antakya’da çok büyük tahribata sebep olduğunu büyük kulelerle beraber surun önemli bir kısmının da yıkıldığını yazmıştır (Mateos, 2019: 177). İbnü’l-Esir de bu depremin yıkıcı etkilerinden bahsederek H. 245’teki depremdeki gibi 90 burcun yıkıldığını tekrarlamıştır (İbnü’l-Esir, 2016: VIII, 357).

Ayrıca 29 Kasım 1114 tarihinde Suriye’nin kuzeyi ile Çukurova bölgesinde meydana gelen deprem de kentte büyük yıkımlara sebep olmuştur. Antakya dışında birçok çevre illerde etkili olan depremde, Mateos’a göre sadece Maraş’ta 40.000 insan canından olmuştur. Mateos bu depremi Hristiyanların Tanrı’nın çizdiği yoldan uzaklaşmalarına bağlamıştır (Mateos, 2019: 254-256).

Bir sonraki deprem H. 517 (1123-1124) tarihinde olmuş ve şehrin su şebekesi büyük oranda tahrip olmuştur (Arık, 1992: 19-20). 1156 yılının Ağustos ayında meydana gelen depremde ise Papaz Grigor’a göre Hristiyan şehirleri zarar görmezken, Halep civarı birçok Müslüman şehri yıkılmıştır. (Mateos, 2019: 316) İbnü’l-Esir ise bu depremde Antakya’nın da nasibini andığını kaydetmiştir. Ancak onun verdiği tarih bir sene sonrası yani 1157 yılıdır (İbnü’l-Esir, 2016: IX, 261).

1170 yılındaki depremde ise bütün Suriye olmak üzere Antakya ve Çukurova etkilenmiş, ayrıca depremin denizi de etkilemesi sonucu kıyı kentleri büyük zarar görmüştür. Bu depremde 1000 kadar insan can vermiştir (Seyfart, 1756: 20). İbnü’l-Esir bu depremin 29 Haziranda meydana geldiğini ve bütün Suriye ve Haçlı topraklarında büyük tahribatlara sebep olduğunu kaydetmiştir (İbnü’l-Esir, 2016: IX, 363). Halep, Balbek ve Hama gibi yerlerde birçok kale ve büyük binaları yıkan deprem Antakya’da da büyük Rum kilisesi ile Franklara ait Kusyana kilisesinin bir bölümünün yıkılmasına sebep olmuştur (Ebû’l-Farac, 1987: 410).

Bütün bu depremlere rağmen şehrin surlarının yüzyıllarca daha ayakta kaldığı seyyahların gözlemlerinden ortaya çıkmaktadır. 1601 yılında Antakya’da bulunan Bourges de surların dayanıklılığı hakkında; “*Surun taşları yontulmuş büyük taşlarla örülmüş olup, dört yüz yetmiş adet çok uzun, sağlam ve birbirine eşit mesafede yapılmış kulelere sahiptir*” diyerek duvar dışında kulelerinin de ayakta kaldığı bilgisini kaydetmiştir. Ayrıca geniş ve derin hendeklerin üzerinde hemen her kapıda açılır kapanır köprüler bulunmaktadır. Bu anlatımlara göre seyyahın gittiği zamanlarda şehir suru sağlam bir şekilde ayakta kalmıştır. Ancak şehrin aynı şekilde korunamadığını yıkık vaziyette olduğunu, höyüklerden, bağ ve bahçelerden başka bir şey kalmadığını belirtmiştir (Bourges, 1671: 40). Bourges gibi Della Valle de sadece şehir surunun sağlam ve eksiksiz olarak ayakta kaldığına vurgu yapmıştır (Valle, 1674: 198). Bu bilgiye göre aradan geçen onlarca sene surların üzerinde bir tahribat yapmamış gibi gözükmektedir. Ancak bu tariflere ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Öncelikle surların zaman içinde tadilat gördükleri ve seyyahların bütün kısımlarını görmemiş olma ihtimali unutulmamalıdır. Bu bağlamda surlar hakkındaki yorumlara tamamen göreceli ve muhtemelen geldikleri veya daha önceden rastladıkları surlarla yapılan mukayesenin bir sonucudur.

16. yüzyılda Antakya’ya gelen Ehrenberg, kenti “çok eski ama yıkık bir şehir” olarak tasvir etmiştir. Çok eski taşlarla örülmüş ancak parçalanmış olan yapıların ne Kudüs’te ne de herhangi başka bir şehirde görmediğini dile getiren seyyah denizden gelebilecek tehlikelere karşı oldukça dayanıklı bir şehir olduğunu da (surları kastediyor) eklemekten geri durmamıştır. Onun zamanında dağ tarafından da şehri kuşatan ve halen ayakta duran bir duvar bulunmaktadır (Ehrenberg, 1576: 16).

Şehir surlarının oldukça sağlam olduğunu belirten bir başka seyyah Troilo’dur ki, surların “*birçok kişinin söylediği gibi 300 adet kule ile çevrili olduğu*” notunu düşmüştür. Çoğu yanmış olan bu kulelerin ve evlerin İtalya’daki gibi kubbeli olduklarını gözlemlemiştir (Troilo, 1676: 474). Görüldüğü üzere kulelerin sayıları ve surların sağlamlığı konusu göreceli olmakla beraber, surların her şeye rağmen haşmetinden pek bir şey kaybetmediği anlaşılmaktadır. Surların 17. yüzyılın sonlarında da halen görülmeye değer bir haşmette olduğunu Monconys de teyit etmektedir (Monconys, 1697: 361).

Surların bütünlüğünün korunmasına rağmen birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi zaman içinde –savaş tehlikelerinin kaybolması sebebiyle- öneminin azalmaya başladığı görülmektedir. Bu bağlamda Valle’nin “*doğu kapısının sağ tarafında kubbeli ve pencereleri olan kulenin atış delikleri olarak kullanılan küçük pencereleri vardır. Oldukça serin olan bu yer artık ahır olarak kullanılmaktadır*” ifadesi söz konusu duruma işaret eden bir örnek olarak verilebilir (Valle, 1674: 198). Şehirlerin birçoğunda zaman içinde atıl vaziyette kalan surların taşlarının insan eliyle sökülerek şehrin imarında veya sonradan yapılan bina inşaatlarında kullanıldığı bilinen bir husustur. Antakya surları da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde bu uygulamadan nasibini almıştır.

Surların bir başka özelliği ise surun şehre bakan tarafı boyunca bütün şehrin etrafını saran kapalı bir yolun varlığıdır. Lucas’a göre bu yol şehir halkının savaş zamanlarında birbirlerine rahatça gidip gelmelerini sağlamaktadır (Lucas, 1715: 250).

Şehir surları bütün deprem ve savaşlara rağmen belli oranda ayakta kalmıştır. Ancak 1822 yılındaki depremde büyük oranda zarar gören surdan arta kalan taşlar, 1832’de Antakya’yı ele geçiren Kavalalı İbrahim Paşa tarafından askeri bir kışla ve bir konak inşasında kullanılmıştır (Dinç vd., 2017: 584).

Şehrin Kapıları ve Köprüleri

Antakya şehrine girebilmek için kullanılan toplamda beş ana kapı ve bir de “Demirkapı” adında küçük bir kapı tespit edilmiştir. Bourges tarafından yerleri belirtilen üç kapı doğu, batı ve kuzey şeklinde kaydedilmiştir. Bunların üzerinde Hristiyanlara ait üç haç sembolü bulunmaktadır. Yakınında fiskiyeli bir çeşmenin de bulunduğu Doğu Kapısı/Halep Kapısı “St. Paulus (Aziz Pavlus)” olarak adlandırılmıştır. Şehrin doğusunda Habib-i Neccar Dağı bulunduğu buradaki kapının şehrin kuzey-doğusunda konumlandığı görülmektedir. Seyyahın doğu kapısı olarak zikretmesinin sebebi doğudan gelen yolcuların bu kapıdan şehre girmesi olmalıdır. Kapının ismi ise bu bölgede bulunan Aziz Pavlus kilisesinden gelmektedir (Bourges, 1671: 40). Tyrensis’in iddiasına göre söz konusu kapının önünde oluşan bataklık bir arazi üzerinde taştan bir köprü yapılmıştır (Tyrensis, 2016: 173). Bu köprüden bahseden bir seyyahın olmaması bu bilgiyi de şüpheli kılmaktadır.

Doğu (kuzeydoğu) kapısının karşısında (güneybatı) St. George Kapısı/Şam Kapısı vardır ki (Resim 2) şehir bu iki kapı arasına yerleştirilmiştir. Kuzeydeki (bu kapı da batı yönündedir) üçüncü kapı ise yüksek bir köprüyle şehre bağlanmıştır. Bourges buradan şehre girmek için bataklık üstüne kurulan köprüden geçmek gerektiğini belirtmiştir. Ancak köprünün -2 nolu resme göre- bataklık üzerinde değil doğrudan Asi Nehri'nin üzerinde konumlandığı görülmektedir. Ayrıca Tyrensis'in belirttiği gibi bataklık üzerindeki köprü aslında Aziz Pavlus Kapısı önünde bulunmaktadır. Ortadaki köprü ise Tanis olarak adlandırılmıştır. Tanis ismi buradaki bir herzogun (dük) isminden gelmektedir. Aslında bu kapı "*En Alçak Köprülü Kapı*" olarak da bilinmektedir. Söz konusu köprü Orontes (Asi) Nehri üzerinde kurulmuş taş bir köprüdür (Bourges, 1671: 40). Bourges'in "Tanis" olarak adlandırdığı köprüye bağlı kapıyı Tyrensis de "dük kapısı" olarak isimlendirmiştir (Tyrensis, 2016: 172).

Bourges'in ismini belirtmediği diğer iki kapı Asi Nehri üzerindedir (Resim 2). Halil Sahillioğlu, bu kapıların yerlerinin belirlenemediğini belirterek, isimlerini "*Porte de Jardins (Bahçeler Kapısı, Bâbü'l-cenâyin)* ve *Porte du Chien (Köpek Kapısı)*" şeklinde vermiştir (Sahillioğlu, 1991: 230). Tyrensis kapıların sıralamasını; Aziz Pavlus Kapısı, karşısında Aziz George Kapısı, nehir tarafında Köpekler Kapısı, Dük Kapısı ve Köprü Kapısı şeklinde vermiştir (Tyrensis, 2016: 172). Sıralamada tek farklı olan dük ve bahçeler kapısıdır ki bu iki isimle anılan kapı aynı kapı olmalıdır. Netice olarak şehrin doğusunda bir, kuzeydoğusunda bir, güneyinde bir ve nehir tarafında üç adet kapı bulunmaktadır. Yine bu bilgilere göre şehrin Aziz George Kapısı haricindeki bütün kapılarında köprüler yapılmıştır. Üçü nehir üzerinde olan bu köprülerin bir tanesi de bataklık üzerinde inşa edilmiştir.

Seyyahların notları ve çizimleri değerlendirildiğinde Antakya'nın dikdörtgen biçiminde Demir Kapı ile birlikte altı adet kapısı olan, kenarında Asi (Orontes) Nehri'nin aktığı ve bir tarafı dağlara bir tarafı ise ovaya yayılmış olan bir kent olduğu ortaya çıkmaktadır.

1098 yılındaki Haçlı kuşatması esnasında şehrin yakınlarında bir de sandal köprü yapılmıştır (Tyrensis, 2016: 173). Sonraki dönemde buradan geçen seyyahların böyle bir sandal köprüden bahsetmemesi köprünün ileriki yıllarda yıkıldığına işaret etmektedir.

Antakya Şehrinin Sur İçi

Seyyahların gözlemleri doğrultusunda Antakya'nın sur içinin bir düzen içinde şekillendirildiği söylenebilir. Öncelikle şehri baştan sonra kesen bir caddenin olması şehir içindeki ulaşımı kolaylaştıran bir unsurdur. Kapıdan itibaren başlayan ve şehrin içlerine kadar uzanan pek geniş olmayan ancak çok uzun bir sokaktan geçtiğini yazan Valle, bu caddenin mermerlerle döşeli olduğunu belirtmiştir (Valle, 1674: 198). Bu cadde plandan da anlaşıldığı gibi (Resim 7) şehri baştan sonra bölmektedir. Bugün Kurtuluş Caddesi olarak isimlendirilen caddeyle paralel giden bir yol olduğu düşünülmektedir. Zira planlar incelendiğinde de her iki caddenin birbiriyle uyumu ortaya çıkmaktadır. Şehirdeki caddelerin bazıları -Anadolu'daki bazı antik kentlerde görüldüğü (Perge gibi) üzere- üstü direkli çatılarla kapatılmıştır. Bu caddelerin birleştikleri köşelerde ise zafer takları şeklinde yine üstü kapalı yapıların inşa edilmiştir (Müller & Welcker, 1848: 154).

Halkın oturduğu evler birer katlı ve tuğlayla (kiremit) örtülüdür. Bourges'e göre halk şehrin batı kısmına yerleşmiştir (Bourges, 1671: 40). Bourges'ten bir asır sonra kente uğrayan Pococke'nin ev tarifinin bazı farklar içerdiği şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "*Antakya'nın evleri alçak ve tek katlıdır. Damları genellikle düz ve duvarların üzerlerine yerleştirilen döşeme kirşerinin üzerleri ince tahtalarla örtülüdür. Bu şekilde evlerini oldukça hafif yapmaya gayret ederler*" (Pococke, 1754: 281). Seyyah bu uygulamanın sebebini evlerin sağlam olmayan zemine batmasını önlemek ve depremlerden daha az zarar görmek olarak açıklamıştır.

Bu iki ev tarifinde ortaya çıkan temel fark, Bourges'in tarif ettiği evlerin çatılı, Pococke'nin ise düz damlı oluşlarıdır. Evlerin birbirinden farklı oluşları bütün kent evleri için geçerli olmadığı kanaatindeyiz. Zira bugün bile Antakya'da her iki türden evlere rastlamak mümkündür. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus evlerin depremden korunmak amacıyla yapıldığı düşüncesidir. Kadim yapıların birçok deprem görecer yıkılmış olmaları Pococke'nin belirttiği gibi mimari yapılarda değişikliğe gidilmesini zorunlu kılmış olmalıdır.

Evler konusunda Della Valle'nin gözlemi biraz daha farklıdır. Halkın tamamının sur içinde ikamet ettiklerini gözlemleyen seyyah, şehrin çok kalabalık olmadığını ve halkın yıkık binalarda veya şehrin birçok yerinde görülen bahçelerde yaptıkları bakımsız kulübelerde yaşadıklarını kaydetmiştir (Valle, 1674: 198).

Diğer seyyahlar gibi Antakya'nın dağlarının arasında kurulduğunu belirten Monconys, şehrin bir tarafında tarlaların, ormanın, incir ve mandalina bahçelerinin olduğunu diğer tarafta ise bazı yeni tarzda yapılmış ve birçoğunun üstleri kamışlarla örtülmüş evlerin bulunduğunu gözlemlemiştir. Monconys şehri ikiye bölerken öğleden önce ve sonra şeklinde bir tabir de kullanmıştır. Burada kast ettiği husus, kentin öğleye kadar bir bölümünün güneşi öğleden önce, diğer bölümünün ise öğleden sonra görmesidir. Kentin yaslandığı dağın etrafında "oldukça dik ve yüksek olan kaya ve surlardan dolayı" güneşin doğduktan saatler sonra aşağı şehri aydınlatması söz konusudur. Ona göre kentte, şehir suru ve tuğladan yapılmış üstü kubbeye örtülü ve altı kemerli yapıdan başka görülecek eski bir anıt kalmamıştır (Monconys, 1697: 361).

Şehrin Su Kaynakları

Antakya kenti su bakımından iki yöntemle beslenmekteydi. Bunlardan birisi su sarnıçları yoluyla getirilen ve şehre dağıtılan Defne tarafından getirilen sudur. Diğerisi Asi Nehri'nden su çarkı/dolabı vasıtasıyla şehrin içine taşınan nehir suyudur. Bu iki yolu/yöntemi seyyahların eserlerinde tespit etmek mümkündür. Bir diğer yol ise hemen her bölge ve şehirde uygulanan kuyu açılmak suretiyle temin edilen kuyu sularıdır (Korkmaz, 2007: 69). Bu usulün varlığından bahseden seyyaha rastlanmamıştır.

Romalılar döneminde Defne'den Antakya'ya su kemerleri vasıtasıyla su getirilmiştir. Habib-i Neccar Tepesi'nde oluşturulan bir sarnıç ile bu su şehre dağıtılmıştır. Bazı asilzadelerin evine kadar götürülen su, kanallar vasıtasıyla şehir halkının da istifadesine sunulmuştur (Korkmaz, 2007: 82-84). Mesudî şehre gelen suyun dışarıdan kesilmesi mümkün olmayan bir şekilde inşa edildiğini ve bunların kanallar vasıtasıyla kente dağıldığını müşahede etmiştir. Mesudî bu suyun insan bedeninde gaz yaptığını ve mide ağrısına sebep olduğunu duymuştur. Hatta ona göre Harun Reşid'in Antakya'da yaşamak istememesinin bir nedeni de sudur. Halifenin ikametinden vazgeçmesinin diğer nedenleri ise kentin havasından dolayı kılıçların paslanması ve serin rüzgârların esmediğini duymasıdır (Mesudî, 2017: 271).

Defne'den kanallarla getirilen sular Antakya'nın tepesindeki bir sarnıçta biriktirilerek şehre salınırdı. Tudela'lı Benjamin (1169), nehir kenarında bulunan kentin iyi bir şekilde tahkim edilmiş olduğunu ve yamacında kurulduğu dağın tepesinde de bir su kaynağı bulunduğunu düşünmüştür (Benjamin & Petachia, 2013: 59). Ancak kaynak olarak düşündüğü bu yer aslında suların toplandığı sarnıçtan ibarettir. Söz konusu sarnıçtan ve diğer su depolama yerlerinden detaylı olarak bahseden Pococke bunların yerini gösteren bir de çiziminde (Resim 3) (I) harfinin olduğu tepede bir kale bulunmaktadır. Onun ön kısmında küçük yarım daire şeklinde kuleler, kuzey köşesinde kalıntı halinde bir hamam ve bir tarafta da yağmur sularını toplamak için kubbeli sarnıçlar bulunmaktadır. Su temin etmek için de kale ile ortadaki sivri tepe arasında 53 ayak çapında bir yuvarlak havuz (K) bulunmaktadır (Pococke, 1754: 278).

Baroquiére Asi Nehri üzerinde kurulu olan bir su çarkına rastlamıştır. Gördüğü en büyük su çarkı olduğunu belirten seyyah bu mekanizmanın şehrin bütün su ihtiyacını karşıladığını kaydetmiştir. Bu çark vasıtasıyla gelen su kayalıklar arasındaki yalağa dökülmekte ve buradan şehre inmektedir. Seyyah suyun şehre dağılım sistemini de şu şekilde aktarmıştır: "Şehre gelen su, yollar boyunca dizilmiş bulunan kare biçimindeki ayaklıklar arasından dağılıyordu. Bunların her biri iki kadem eninde ve on iki kadem yüksekliğindeydi. Su şehrin her yanına gidiyordu ve kim isterse buradan alabiliyordu" (Baroquiére, 2000: 160).

Suyun şehre taşındığı diğer bir yol olan su çarkından bahseden diğer seyyah Monconys'tir. Seyyah bu yöntemi şu şekilde izah etmektedir: "Şehrin sakinleri içme sularını nehrin kenarına kurdukları bir su çarkı ile nehirden çekerek doldurdıkları bir depodan karşılıyorlar. Depoya biriken bu su tahta borularla duvarın üstünden şehrin çeşmelerine dağıtılıyor" (Monconys, 1697: 361).

Pococke'nin gittiği dönemde (1738) şehrin su tesisatı eskimiştir. Seyyah şehrin su şebekesini şu şekilde tarif yapmıştır:

“Bablous (Pavlus Kapısı) olarak adlandırılan doğu kapısının iç kısmında da (Resim5-R) bir çeşme bulunmaktadır. Eskiden şehrin yukarı ve aşağı kısımlarına su sağlanması için çok çaba sarf edilmiş. Bunun için de masraftan kaçınılmamış. Su borular vasıtasıyla Battelma denen yerden getirilmiş. Burası yaklaşık 4-5 mil uzaklıkla Latichea yolu üzerinde bulunuyor. Bana göre burası Defne'nin olduğu yer. Dağlardan bolca akan su üzerindeki değirmenleri çalıştırıyor.” (Pococke, 1754: 279).

Pococke'nin notlarına göre dağlardan gelen ve “Demir Kapı” denen yerden su tahliyesi için açılan kemerlerinden akan sular düzgün şekilde kurulan kanallar vasıtasıyla yukarıdan aşağıya taşınmakta ve şehirdekilerin ihtiyacını karşılayarak en sonunda bir dereye dönüşüp nehre akmaktadır (Pococke, 1754: 280). Pococke'nin anlattıklarından yola çıkılırsa Antakya şehrinin birçok yerinde farklı genişlik ve derinlikte kanallar açılmak suretiyle hem şehir baskınlardan korunmuş hem de şehrin su ihtiyacının bir bölümü bu kanallardan karşılanmıştır.

Şehre doğu kapısından giren Valle, bu kapıya yakın bir yerde konaklamıştır. Üstünde temiz su akan bir derenin bulunduğu söz konusu mekânın تنها bir yer olduğundan dolayı seyyahların dinlenmesi ve konaklaması için oldukça uygun bir yer olduğunu belirtmiştir. Şehrin içindeki kanalların sadece su temini sağlamadığı aynı zamanda mesire alanları gibi mekanların oluşumuna katkı sağladıkları görülmektedir (Valle, 1674: 198).

Tavernier Antakya'ya giden yolun güzergâhında birçok dere ve üzerlerine yapılmış birçok köprü bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sultan I. Ahmed tarafından sefer amacıyla şose (küçük çakıllarla yapılmış yol) yapıldığını, bu şose ve köprülerin yapımının toplamda altı aydan kısa sürdüğünü yazmıştır (Tavernier, 2010: 167).

Tavernier'in gemilerin denizden açılan bir kanal yoluyla Antakya'ya kadar ulaştığını yazmıştır. Ona göre söz konusu kanala kum dolması sonucu tıkanmıştır. Seyyahın kastettiği kanal Asi Nehri olmalıdır (Tavernier, 2010: 167).

Antakya Halkının Geçim Kaynakları

Şehir sakinlerinin Araplardan çok Türkmenlerden oluştuğunu belirten Baroquiére, bu insanların çok sayıda deve, inek koyun ve çok güzel beyaz renkli keçilerinin olduğuna şahit olmuştur. Bu keçilerin yünleri uzun, yumuşak ve kıvrımlı, kulakları da Suriye'dekiler gibi sarkık değildir. Antakya Türkmenleri, mallarını taşımak için öküz ve mandaları kullanmakta, kendileri ise at sırtında yolculuk yapmaktadırlar (Baroquiére, 2000: 165-166). Seyyahın yaptığı tasvir tamamen hayvancılıkla geçinen bir topluluğa işaret etmektedir.

Antakya halkının diğer bir geçim kaynağı sabundur. Tavernier'e göre Halep'teki toptan sabun ticaretinin kaynağı bu bölge olup, Arap ve Acem çölleri kadar buradan sabun gönderilmektedir. Ayrıca zeytinyağı da önemli bir gelir kapısıdır. Tavernier zeytinyağı hediye edilen Arapların bu hediyeyi alır almaz başlarına, yüzlerine ve sakallarına sürdüklerini ve eski dönemlerden beri devam eden bu geleneğin halen korunduğunu belirtmiştir (Tavernier, 2010: 168). Günümüzde gerek sabun yapımı gerekse zeytinyağı tüketimi bu bölgeyle özdeşleşen iki önemli unsurdur. Özellikle zeytinyağı sabunu ve defne sabunu Hatay dolayısıyla Antakya yöresiyle markalaşmış ürünlerdir.

Diğer bir ticari ve bol bulunan ürün ise Antakya şaraplarıdır. Seyyah burada Türk, Yahudi ve Hristiyanların yaşadığını herhangi bir mukayese veya sayısal veri paylaşmadan belirtmiştir (Lucas, 1715: 251). Seyahatnamelerde üzüm yetiştiriciliğinden bahsedilmese de Willermus Tyrensis'in eserinde şehrin doğu tarafındaki tepenin üzüm ve tahıl yetiştirmek için oldukça geniş bir araziye sahip olduğuna vurgu yapması söz konusu şaraplık üzümlerin bu bölgede üretildiği fikrini kuvvetlendirmektedir (Tyrensis, 2016: 231).

Tavernier kentin önemli bir gelir kaynağının yılanbalıkları olduğunu gözlemlemiştir. Onun iddiasına göre balıklar “Büyük Perhiz”den iki ay önceden avlanmaktadır ki böylece Malta, Sicilya ve İtalya'ya söz konusu dönemden önce yetiştirilebilsin” (Tavernier, 2010: 168). Ayrıca Antakya gölü olarak belirttiği Amik Gölü'nde de bolca balık avlanmaktadır. Seyyah burada avlanan balıkları kendi ülkesindeki bıyıklı balıklara benzetmektedir (Tavernier, 2010: 168). Tavernier'in bıyıklı balık olarak tasvir ettiği balık türü halen Asi Nehri'nin balık popülasyonlarından sayılan ve Clarius Gariepinus olarak da bilinen “karabalık”tır. Zira karabalık 8 adet bıyığı olmasından dolayı “bıyıklı balık” olarak da bilinmektedir (Gözler, 2019: 5).

Asi Nehri'nde yoğun olarak avlanan diğer bir balık türü Lucas tarafından kaydedilmiştir. Lucas Asi nehrinin balıkla dolu olduğunu ve doğudaki en iyi "yılan balığının" bu nehirde avlandığını ve tuzlanarak ticaretinin yapıldığını eklemiştir (Lucas, 1715: 251). Halen bu nehirde avlanan balık türlerinden olan yılan balığı (Anguilla anguilla) karabalıktan sonra en çok avlanan türlerden birisi olarak kayıt altına alınmıştır (Demirci & Demirci, 2009: 163-168).

Şehrin taşrasında lezzetli ve nadir bulunan meyvelere, akarsularında ve denizde de en güzel balıklara rastlanmaktadır. Denizden çıkartılan balıklar 50'şer kiloluk fıçılara doldurularak deniz yoluyla her tarafa gönderilir hatta Hristiyan topraklarına da yollanırdı. Troilo bir balıkçının girdiği bahsi kaybetmemek için üç gün içinde 40000 tane balık yakaladığını dinlemiştir. Neticede burada oldukça fazla miktarda balık "Aale (Yılan balığı)" avcılığı yapılmaktaydı (Troilo, 1676: 476).

Balıkların tuzlanarak farklı bölgelere gönderilmesi veya Tavernier'in değındiğı gibi Büyük Perhiz'e yetiştirilme çabası Antakya'nın dini kimliğine de işaret eden bir durumdur. Çünkü Antakya Hristiyanlığın önemli bir şehri olmasının yanı sıra birçok Hristiyan unsuru barındıran bölgeyle de bağlantısı görölmektedir.

Antakya'daki Dini Yapılar ve Kent Tarihindeki Yeri

Antakya Hristiyanlığın yayılmasında ve tanınmasında önemli kentlerden birisi olmuştur. Buna sebep olan durumların başında Havarilerin Antakya'ya yönelmesi gelmektedir. Çünkü Kudüs ilk Hristiyanlar için tehlikeli bir yer olmuş ve Hz. İsa'nın "*dünyanın dört bir yanında benim tanıklarım olacaksınız*" emrini yerine getirmek için aralarında Antakya'nın da bulunduğu şehirlere hicret etmişlerdir (Aydın, 2003: 6). Ayrıca dönemin Antakya'sı Roma İmparatorluğu'nun önemli ve kalabalık kentlerinden birisidir. Bu bağlamda başta Avrupa'dan Kudüs'e gitmek üzere hac yolculuğuna çıkan seyyahlar olmak üzere doğuya yolu düşen her gezgin buraya uğrama ihtiyacı duymuştur. Ancak Antakya'yı sadece Hristiyan seyyahların ziyaret ettiğini iddia etmek tutarsız bir yaklaşım olacaktır. Zira bu seyyahların başına 10. yüzyılın meşhur Müslüman seyyahlarından olan Mesudî de bu şehirde bir süre bulunmuştur.

Mesudî'ye göre Antakya'ya gelen havariler sırasıyla Petrus, Thomas ve Pavlus'tur (Mesudî, 2017: 275). Bu noktada Petrus'un Antakya'ya gelen ilk havari olduğu ve Thomas'ın da burada bulunduğu doğrudur. Ancak Pavlus her ne kadar Antakya'ya gelmiş olsa da bir havari değildir. 16. yüzyıl seyyahlarından olan Ehrenberg, başka bir havari olan Luka'ya atıfta bulunarak, İncil yazarı Luka'nın da baba ocağı olduğunu ve Havari Petrus'un Piskopos göreviyle uzun yıllar Antakya'da bulunduğunu kaydetmiştir (Ehrenberg, 1576: 16) Hatta Tyrensis'e göre Luka "Havariler Tarihi" olarak İncil'ini buradaki bir bazilika içinde yazmıştır (Tyrensis, 2016: 165). Bir diğer seyyah Poccoke Antakya'nın Doğu Patrikliği'nin merkezi olduğuna vurgu yapmış ve Barna ve Pavlus'tan bahsetmiştir. Ayrıca Barnaba ve Pavlus burada birbirlerinden fikren ayrılığa düşmüşler bunun üzerine Barnaba Kıbrıs'a gitmiştir (Poccoke, 1754: 275). Poccoke bu bilgileri "Havarilerin Tarihi" adlı bir eserden almıştır.

Apostolik Antakya Patrikliği başından beri özel konumunu korumuş olsa da patriğin Şam'da oturduğunu yazan Tournefort, Patrikliğın Suriye, Mezopotamya ve Karaman bölgesindeki kiliselerle bağlantısına vurgu yapmıştır (Tournefort, 2005: 100). Patrik 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şam'da oturmaya başlamıştır (Yıldırım, 2003: 246; Türkoğlu, 2006: 60). Bölgenin patriğini yüceltmek adına ortaya atılan rivayetlerin bir din adamı olan Gerlach'ı da etkilediğı görölmektedir. Gerlach Antakya Patriği ile ilgili şöyle ilginç bir rivayet aktarmaktadır: "*Halen yaşayan şimdiki Antakya patriği büyük bir toplantıda bir Yahudi ile din konusunda uzun uzun tartıştıktan sonra, her ikisi de inançlarının doğruluğunu kanıtlamak için zehir içmişler. Yahudi kısa süre sonra zehrin etkisiyle ölmüş, patrik ise hayatta kalmış*" (Gerlach, 2007: 138).

Lubenau Antakya'ya uğramamakla beraber Athos Dağı'nda bulunan manastırda yetişen keşişlerin Osmanlı topraklarının bazı bölgelerine gönderildiklerini yazmıştır. Eğitimlerini tamamlayan keşişlerin gittiğı yerler; Kudüs, İskenderiye, İznik ve Antakya gibi Hristiyanların yoğun yaşadığı bölgelerdir. Yine Lubenau'nun iddiasına göre söz konusu yerler ve Türk hükümdarlığının egemenliği altındaki tüm yerlerde gerek Türkler gerekse korsanlar ve haydutlar Rumların dinlerine dokunmazlar ve onlara zarar vermezlerdi (Lubenau, 2012: 589).

Bourges gittiği dönemde Havari Petrus Kilisesi'nin camiye çevrilmiş olduğunu ve bu durumun çok üzücü olduğunu dile getirmiştir. Seyyah Osmanlı coğrafyasında bulunduğu zamanlarda "inançsız" olarak nitelediği Türklerin Hristiyanlara özgü yerleri dönüştürmesinden duyduğu üzüntüyü ayrıca ifade etmiştir. Bu üzücü manzarada gözyaşlarını tutamadıklarını ve aralarında birinin Tanrı'ya "*Hristiyanların dinleriyle alay edilmemesi ve Kiliseye karşı yapılan saygısızlıkların son bulması*" için çağrı yaptıklarını yazmıştır. Bir utanç olarak nitelendirdiği bu duruma son verilmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır (Bourges, 1671: 39). Seyyah ayrıca kentte önceleri 360 kilisenin bulunduğunu ancak gittiği dönemde bu bakımdan kentin çöle döndüğünü ve hiç görkemli (herrliche) bir kutsal objenin kalmadığını iddia etmiştir (Bourges, 1671: 40). Bourges'in kutsal objelerden maksadı sadece Hristiyanlıkla ilgili olan eserlerdir. 360 kilise olduğu hususu yukarıda zikredilen anonim haclı kroniğinde de belirtilen bir sayıdır (Ayan, 2013: 139). Söz konusu sayı surların burç sayısı olarak da zikredilen bir tekrardan ibarettir. Ayrıca mabetlerin yıkıldığı veya korunmadığı düşüncesi Hristiyan seyyahların Müslümanların hakim oldukları kentler için sıklıkla dile getirdikleri bir propaganda yöntemidir. Zira bu durumun aksini iddia eden Korte, kendisinden önce bu bölgeden geçen seyyahların eserlerinde, Türklerin tembelliklerini ve şehirleri imar etmek yerine harap ettiklerini yazdıklarını, ancak kendisinin bu tespiti katılmadığını dile getirerek bu konuya da açıklık getirmiştir (Korte, 1751: 625).

1648 yılının Eylül ayında buraya uğrayan Evliya da buradaki kiliseler hakkında "*altı yüz adet kenîse, manastır, ma'bedhâne-i Mesihîye var idi*" şekline sayı belirtmiştir (Çelebi, 2011: III, 37). Kanaatimize göre bu sayı gerçek manada bir tespit olmayıp kiliselerin çokluğuna yapılan bir vurgudan ibarettir. Nitekim 15. yüzyılın sonlarında seyahatlerini gerçekleştiren ve Antakya'ya uğradığı şüpheli olan Hans Tucher, eserinde St. Peter makamı ve birçok kilise bulunduğunu belirtmek dışında başka bir bilgi vermemiştir. (Tucher, 1489: 23) Monconys Havari Petrus'tan kalma herhangi bir kilisenin kalmadığına hayıflanmıştır (Monconys, 1697: 361). Ancak bahsi geçen kilise, mağara kilise olarak bilinen ve 12. yüzyılda ön cephesine duvar inşa edilen oyma bir yapıdır. Bu bağlamda Havari Petrus'a atfedilen kilise "St. Pierre Anıt Müzesi" adıyla halen mevcut ve büyük oranda korunmuş mekandır (2020 b). Petrus tarafından kutsanan bu kilise, Longinus Mızrağı'nın muhafaza edildiği rivayet edilen yerdir (Troilo, 1676: 475).

Halep taraflarından Antakya'ya gelen Manconys şehre varmadan önce Asi nehrinin kenarında bir cami görmüştür. Caminin yanında bulunan bir mezarın türbe olarak ziyaret edildiğini belirten seyyah, burası hakkında halkın şöyle bir inanç taşıdığını aktarmıştır: "*Türbeden herhangi bir toprak veya tahta parçası alan kişi bunu suya koyarak içerse ateşini düşürdüğüne inanılır*" (Monconys, 1697: 360). Söz konusu türbenin kime ait olduğu belli değildir.

Kentte yıkık halde üç dört kilisenin mevcut olduğunu belirten Pococke, kiliselerden birinin içinde mermerden yapılmış bir mozaik görmüştür. Söz konusu mozaik Aziz Petrus Kilisesi içinde keşfedilen mozaik olabilir (Bilici, 2010, Foto 11-13). Pococke "Johannes Kilisesi" olarak adlandırdığı bir mağara kiliseden bahsetmiştir. Ancak bu bir isim karışıklığı olmalıdır zira mağara kilise olarak bilinen yer Aziz Petrus Kilisesi'dir. İçinde herhangi bir sunağın bulunmadığını belirttiği bu kilisede ayın zamanı sunak getirildiğini ve ölülerini de bu esnada gömdüklerini kaydetmiştir (Pococke, 1754: 281). Ölülerin gömüldüğünü belirten seyyah bir sonraki sayfada kendisiyle çelişerek mezarlığa rastlamadığını, halkın Yunan geleneğine göre cenazelerini yaktıklarını yazmıştır (Pococke, 1754: 282). Seyyah Aziz George Kilisesi'nin Rumlar tarafından sahiplenilmekle beraber kiliseyi Ermenilerin de kullanmasına müsaade ettiklerini kaydetmiştir (Pococke, 1754: 281).

Antakya sadece Müslüman ve Hristiyan toplumların mabetlerinin bulunduğu bir kent değildir. Yahudi, putperest ve pagan inancında olan hakların Hristiyanlıktan önce kentin ana unsurları oldukları bilinmektedir. Bir Yunan tapınağından bahseden Mesudî, Müslümanlardan önce bu mabedin içinde çok sayıda put ve mücevher bulunduğunu kaydetmiştir (Mesudî, 2017: 309). Başka bir dini mabet ise Farisiler tarafından yapılmış olan Dimas binasıdır ki Farisiler tarafından Ateşgöde olarak yapılmış eserdir (Mesudî, 2017: 321).

Kentin Demografik Yapısı

Helen İmparatorluğundan sonra Roma ve Bizans hâkimiyetinde çoğunluğunun Rum olduğu tahmin edilen Antakya, Müslümanların bölgedeki fetihleriyle beraber, Arap nüfusunun da yerleştiği ve Rum halkının Bizans

topraklarına göç ettiği bir demografik dönüşüm yaşamıştır. Fütûhu'l-Büldân'ın yazarı El-Belâzurî, Hz. Ömer döneminde alınan Suriye topraklarının kuzey sınırı olan Antakya halkının şehirden ayrılan Bizans hükümdarı Herakleios tarafından Bizans içlerine götürüldüğünü kaydetmiştir. Ayrıca Emevi halifesi Muâviye de Hicri 25 (645-646) yılında çıktığı bir seferde Antakya ve Tarsus arasındaki kalelerin boşaltılmış olduğunu görmüştür (el-Belâzurî, 2013: 190-191). Emevi halifesi Muaviye döneminde Basra'nın Zutt halkı Antakya'ya yerleştirilmiştir. Sonraki dönemlerde kentte Zutt adında bir mahalle ortaya çıkmıştır (el-Belâzurî, 2013: 188). Bu iskân şehrin Bizans'tan sonra azalan nüfusunu normale döndürmek veya şehirde halen mukim olan Hristiyanları Müslümanlaştırmak adına uygulanmış olabilir.

12. yüzyılda kenti ziyaret eden Tudelalı Benjamin Antakya'da cam işiyle uğraşan 10 Yahudinin yaşadığını gözlemlemiştir (Benjamin & Petachia, 2013: 40). Bu sayı hane olarak değerlendirildiğinde toplamda 40-50 arasında Yahudi varlığından bahsedilebilir. Antakya'da Yahudilerin bu kadar az olması Hristiyanlığın kentte hâkim bir din olduğunu göstermektedir. Çünkü Antakya'ya çok da uzak olmayan (yaklaşık 100 km) Lazkiye'de 100 Yahudi hanesinin (300-400 kişi) bulunduğu yine Benjamin'in notlarından çıkmaktadır ki, Antakya gibi ana yol güzergâhı üzerinde bulunan bir kentteki Yahudi varlığı buraya göre hayli azdır.

Anadolu Selçuklularının 11. yüzyıldan itibaren bölgedeki hâkimiyetleri Türkmen nüfusunun da bölgenin ana unsurları olmasını sağlamıştır. Ramazanoğulları Beyliği zamanında Antakya'dan geçen Baroqiére Antakya'dan itibaren Türkçenin konuşulduğunu da belirterek Türkmenlerin yoğun olduğu bir bölge olduğunu ima etmiştir (Baroqiére, 2000: 22).

Osmanlı hâkimiyetiyle beraber bölgenin demografisi savaşlarla şekillenmeyen bir dengeye kavuşmuş, Müslüman tebaanın sayısı da artış göstermiştir. 1520 yılında Arap Vilayetine bağlı olan Antakya Livası, 1526'da sancak olmaktan çıkartılarak, Halep Livasına bağlı ve altı nahiyeden oluşan bir kazaya dönüştürülmüştür (Özkılınç vd., 2010: 11). 1521 yılında 23 mahallesi bulunan Antakya kentinin 1584 yılında 24 mahallesi olduğu görülmektedir. 1536 yılı Halep Livası Tahrir defterine göre kentteki bütün mahalleler Müslümanlardan oluşmaktadır. Kentte 1526 yılında 1133 hane mevcutken 1584 yılına gelindiğinde bu hanelerin sayısı 1577'e ulaşmıştır. Söz konusu hane sayılarına göre toplam nüfus 1523 yılında (hane x 4 kişi) 4500; 1584 yılında ise 6300 kişi civarındadır (Özkılınç vd., 2010: 15-16). Yine bu yüzyıl içinde sadece Müslüman nüfusun bulunduğu tahrir defterlerinde kaydedilen önemli bir husustur.

17. yüzyılda Antakya'da bulunan Troilo ve Bourges kent nüfusu hakkında afaki ve yanlış bilgiler vermişlerdir. Troilo kentte Türklerin oturduğu 6000 kadar evin varlığından bahsetmiştir. Bir paşanın ve Kadının sürekli olarak şehirde mukim olduklarını da eklemiştir (Troilo, 1676: 475). Seyyahın verdiği bu bilgi hane sayısı olarak değil, kişi sayısı olarak değerlendirilmelidir. Bourges ise şehir halkının yarısının Hristiyan olduğunu yazmıştır (Bourges, 1671: 39). Bu durum ancak onun sadece Hristiyan tebaa arasında bulunmasının bir sonucu olarak vardığı yargı olabilir.

18. yüzyılın başlarında şehir nüfusu 14000'e kadar yükselmiş ve mahalle sayısı da 37'e çıkmıştır (Dinç vd., 2017: 583). Bu yüzyılda kenti ziyaret eden Pockocke, Antakya'da 300 kadar Yunan (Rum) ve 50 kadar da Ermeni'nin yaşadığını yazmıştır. Seyyah Hristiyan tebaanın azlığını -dolaylı olarak- Sultan Baybars'ın Antakya'yı fethettiği dönemde şehri tamamen harap ettiğine ve şehir sakinlerinin çoğunu öldürmesine bağlamıştır.

Sonuç

Anadolu'nun birçok yönüyle tanınan şehri Antakya, her üç semavi dine mensup seyyahların ilgisini çekmenin yanı sıra bilhassa Batıdan gelen Hristiyan seyyahların daha fazla alakadar olduğu bir şehir olmuştur. Helen, Roma ve Bizans dönemlerinde önemli bir merkez konumunda bulunan şehir, Osmanlı döneminde bu idari pozisyonunu kaybederek Halep vilayetine bağlı bir kaza statüsünde kalmasına rağmen seyyahları kendine çekmeye devam etmiştir.

İlk kurulduğu dönemde yüksek ve güçlü surlar ile dağların arasında kurulmuş kadim bir kent olan Antakya şehri birçok deprem ve savaş gören nadir kentler arasında sayılabilir. Seyyahların özellikle üzerinde durdukları ve onları cezbeden ihtişamlı surları 19. yüzyılın ilk yarısına kadar ayakta kalabilmiştir. Bu durum şehrin sur içinde

kalan yapıları için geçerli değildir. Seyyahların genel yaklaşımına göre kent mimarisi eski görkemini kaybetmekle kalmamış derme çatma bir çehreye bürünmüştür.

Batılı seyyahların genel yaklaşımı olan “Müslüman şehirlerini hakir görme anlayışı”nın Antakya için de geçerli olduğu görülmüştür. Seyyahların birçoğu Osmanlı hâkimiyeti döneminde burada bulunmalarına rağmen neredeyse Müslüman veya Türk nüfusu görmezden gelmişlerdir. 15-19. yüzyıllar arasında kahir ekseri Müslüman olan kentin, sadece geçmişine yapılan göndermelerle tasvir edilmesi, bu tarafgir bakış açısını açığa vuran yaklaşımın bir sonucudur.

Seyyahların Antakya’ya gelmelerinin temel nedenlerinden olan din faktörü bugün için de geçerliliği olan önemli bir etkidir. Havarilerin birçoğunun bölgede doğmuş veya bulunmuş olmaları, Hristiyanlığın isminin burada verilmesi, Apostolik Kilisenin mevcudiyeti gibi Hristiyanlığın şekillenmesi ve temsili noktasındaki önemli unsurlar seyyahları hem kente çekmiş hem de onların başta Aziz Petrus Mağara Kilisesi olmak üzere Hristiyan mabetlerinin arayışı içinde olmalarını sağlamıştır.

Şehir sakinlerinin pazarladıkları ticari ürünler ile tüketim anlayışlarını asırlarca değiştirmedikleri görülmüştür. Bunların başında yöreye özgü zeytinyağı ve sabun gelmektedir ki defne sabunu günümüzde de geleneksel usullerle yoğun olarak üretilmekte ve pazarlanmaktadır. Ayrıca bölgede avlanılan balıkların avlanma sırası dahi değişmemiştir. Bu noktadaki tek değişiklik, Antakya yakınındaki Amik gölünün kuruması neticesinde balık avının Asi Nehri ile sınırlı kalmasından ibarettir.

Kaynakça

- Ahmet Özkılınç, Coşkun A., vd. (2010). *397 Numaralı Halep Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (943 / 1536) I. Defter-i Hâkânî Dizisi: XVI*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Anonim *Haçlı Tarihi (2013)*, (Çev. E. Ayan), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Arik, F. Ş. (1992). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", *AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27, 13-32.
- Aydın, M. (2003). "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/15, 5-16.
- Baroqiére, B. d. (2000). *Betrandon de la Baroqiére ve Seyahatnamesi (1432-1433)*, (Çev. İ. Arda), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Belon, P. (1555). , *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables : trouvees en Grece, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estrangeres ; redigées en trois livres*, Steelsius, Anvers.
- Benjamin, T., & Petachia, R. (2013). *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Çev: N. Aslantaş), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul
- Bilici, Z. K. (2010). *Antakya Saint Pierre Kilisesi-Bazı Tesbitler (Arazi Çalışmaları II)*, Ankara.
- Bourges, J. d. (1671). *Wahrhaffte und eigentliche Erzählung von der Reise des Bischofs von Beryte aus Frankreich zu Wasser und Lande nach China*, Risschischen Buchladen, Leipzig.
- Canbolat, A. (2006). *Hatay Türkmen Aşiretleri ve Bu Aşiretlerin İskânı (XVIII. ve XIX. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Cassas, L. F. (1799). *Voyage pittoresque de la Syrie, de la Phoenicie, de la Palaestine et de la Basse Aegypte*. Paris.
- Chesneau, J. (2012). *D'Aramon Seyahatnamesi*. (Çev: I. Erverdi,), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Çakar, E. (2015). "16. Yüzyılda Antakya Vakıfları (1550 Tarihli Evkaf Defterine Göre)", *Vakıflar Dergisi*, 9-39.
- Demir, R. (2016). "Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslam'da Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42, 1784-1799.
- Demirci, K. (1998). "Hristiyanlık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 17, 328-340.
- Demirci, S., ve Demirci, A. (2009). "Asi Nehri (Hatay) Balıkçılık Yapısı", *Journal of FisheriesSciences.com*, 3/2, 163-168.
- Dinç, Y., ve Karagel, D. Ü. (2017). "Antakya Şehri'nin Kuruluşu ve Mekansal Gelişimi. F. Arslan içinde", *Türkiye Coğrafyası Araştırmaları - Prof. Dr. Mesut Elibüyük'e Armağan* (s. 571-597), Pegem Akademi, Ankara.
- Dolabani, H. (2006). *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Patriklerinin Özgeçmiş*, (Düz: H. H. İbrahim Özcoşar & Çev: G. Akyüz), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul.
- Ebü'l-Farac, G. (1987). *Ebü'l-Farac Tarihi*, 2, (Çev: Ö. R. Doğrul), TTK Basımevi, Ankara.
- Efe, A. (2016). "XIX. Yüzyılda Amik Gölü ve Dalyanları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/4, 933-954.
- Ehrenberg, J. v. (1576). *Zwo Reise zum heiligen Grab : die Erste deß Edlen vesten Johansen von Ehrenberg, so er sampt andern vom Adel vnd etlichen Niderländern volbracht ... Die ander so Daniel Ecklin von Arow gethan ... Sampt einer kurtzen Beschreibung des gelobten Landts, vnd d, Apiarius*, Basel.
- el-Belâzurî, A. b. (2013). *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev: M. Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul.
- Eldem, E., Goffman, D., ve Masters, B. (2000). *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti. Halep, İzmir, İstanbul*. (Çev: S. Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Erdem, M. (1997). "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *AÜİFD*, 36, 143-178.
- Erkal, M. (1991). "Arşın", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3, 411-413.
- Evliya Çelebi, M. Z. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Cilt 3*, (Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gerlach, S. (2007). *Türkiye Günlüğü 1573-1576*. (Çev: T. Noyan) Kitap Yayınevi, İstanbul.

- Gözler, Z. A. (2019). *Clarias gariepinus Burchell, 1822 (Karabalık)'ın Asi Nehri Havzasındaki Balıkçılığının ve Bazı Biyolojik Parametrelerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinop Üniversitesi.
- Grelot, J. (1998). *İstanbul Seyahatnamesi*. (Çev: M. Selen), Pera Turizm ve Ticaret A. Ş, İstanbul.
- Hoff, K. E. (1840). *Geschichte der durch überlieferung nachgewiesenen natürlichen veränderungen der erdoberfläche, Teil 4*, Bei Justus Perthes, Gotha.
- İbnü'l-Esir. (2016). *El-Kâmil fi't-Tarih 2*, (Çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tücar vd.), Ocak Yayıncılık, İstanbul.
- İstek, G. (2019). "Haçlı Kronikleri ve Batı Kaynaklarına Göre Kutsal Mızrak Efsanesi», *Tarih Okulu Dergisi*, 43, 1365-1383.
- Kanar, M. (2007). "Paskalya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34, 181-182.
- Karagel, D. Ü. (2017). "İpekyolu'nda Önemli Bir Ticaret Merkezi: Antioch (Antakya) Ve Selevkia Pierria (Samandağ) Limanı", *I. Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu (Özet Kitabı)*, 410-411.
- Korkmaz, H. (2007). "Kuruluşundan Günümüze Antakya'da Su", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1, 69-96.
- Korte, J. (1751). *Reise nach de gelobten Lande*, Christian Grunert, Halle.
- Lubenau, R. (2012). *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi 1. Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, (Çev: T. Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Lucas, P. (1715). *Allerneueste Reise in Klein-Asia und Afrika*, Thomas von Vierings, Hamburg.
- Urfalı Mateos, (2019). *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (Çev. H. D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara.
- Mesudî. (2017). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar) (4. b.)*, (Çev: D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Monconys, B. d. (1697). *Des Herrn de Monconys ungemene und sehr curieuse Beschreibung Seiner In Asien und das gelobte Land, nach Portugall, Spanien, Italien, in Engelland, die Niederlande und Teutschland gethanen Reisen*, Andreas Zeidlern, Leipzig.
- Müller, K. O., und Welcker, F. G. (1848). *Handbuch der Archäologie der Kunst*, Max, Breslau.
- Pococke, R. (1754). *Beschreibung des Morgenlandes und einiger anderer Länder 2*. Erlangen.
- Raimundus Aguilers. (2019). *Haçlılar Kudüs'te. Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*, (Haz. Süleyman Genç), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Sahillioğlu, H. (1991). "Antakya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3, 228-232.
- Sevim, A. (2010). "Süleyman Şah I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, 103-105.
- Seydlitz, M. v. (1584). *Gründtliche Beschreibung der Wallfahrt nach dem heiligen Lande*, Fritsch, Görlitz.
- Seyfart, F. J. (1756). *Allgemeine Geschichte der Erdbeben*, Felßecker Verlag, Frankfurt und Leipzig.
- Tavernier, J.-B. (2010). *Tavernier Seyahatnamesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tournefort, J. d. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi* (Çev: A. B. Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Troilo, F. F. (1676). *Orientalische Reisebeschreibung*. Dresden.
- Tucher, H. (1489). *Hans Tuchers Reise nach dem heiligen Lande im Jahre 1479/80*.
- Türkoğlu, A. E. (2006). *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi.
- Willermus Tyrensis, (2016). *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği. Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*. (çev: E. Ayan) İstanbul: Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Valle, P. D. (1674). *Der Pilgram Reiss-beschreibung in die Orientalische Laender (Bd. 4)*.In Verlegung Johann-Hermann Wiederholds, Genf.
- Veneto, P. (14th Century). *Abbreuiamen de las Estorias (begins imperfectly), or Chronologia magna, up to the death of the Emperor Henry VII*.

Wright, T. (1848). *Early travels in Palestine : comprising the narratives of Arculf, Willibald, Bernhard, Saewulf, Sigurd, Benjamin of Tudela, Sir John Maundeville, de la Brocquière, and Maundrell*, London.

Yıldırım, M. (2003). "Tarihsel Süreç İçerisinde Ortodoks Hristiyanlıktaki Patrikler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, 233-250.

Yükçü, S., ve Atağan, G. (2011). "Ortadoğu'da Zaman Tünelinde Ticaret", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, 86-109.

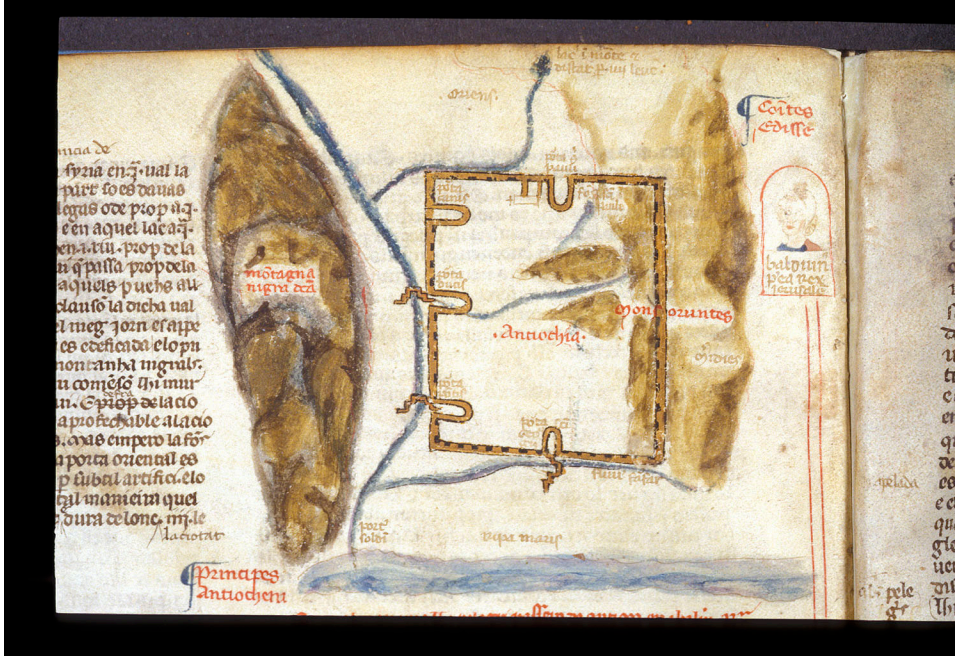
Zedler, J. H. (1961). *Grosses vollständiges Universal-Lexikon* 20. Graz.

(21. 01. 2020a). https://www.religionen-entdecken.de/eure_fragen/warum-essen-viele-christen-karfreitag-fisch-statt-fleisch

(23. 01. 2020b). <https://muze.gov.tr/muze-detay?DistId=MRK&SectionId=STP01>

(14. 02. 2020c). <http://www.theatrum.de/1171.html>

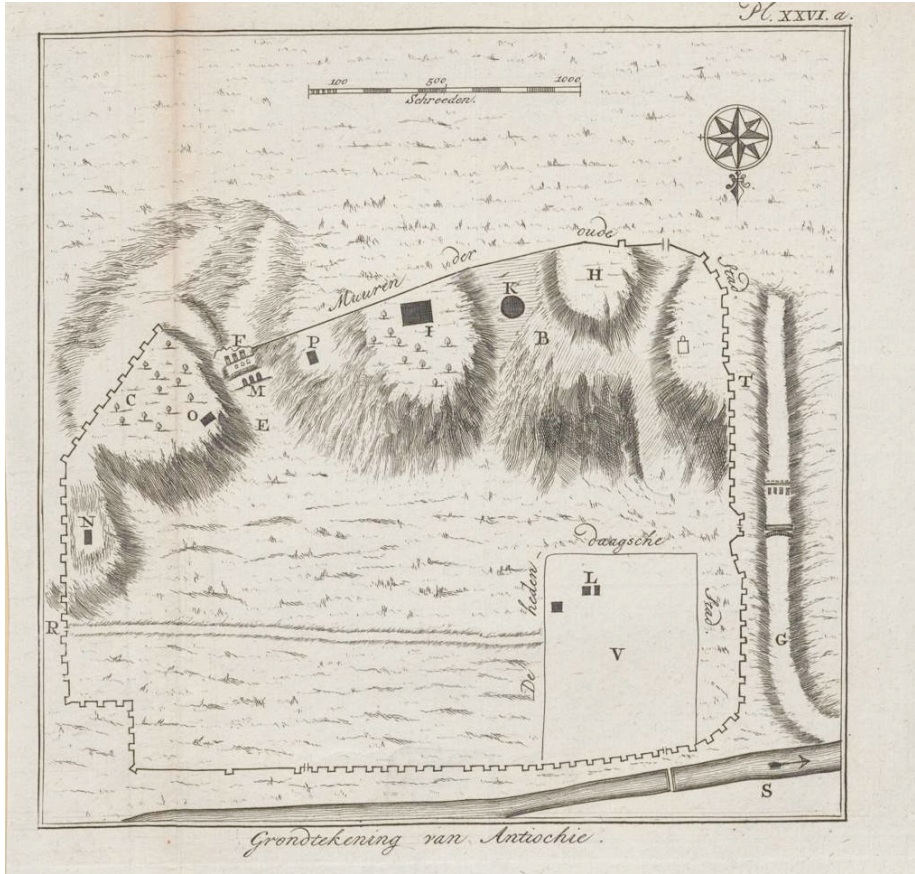
EKLER

Resim 1: Antakya Şehir Planı (14. Yy.)

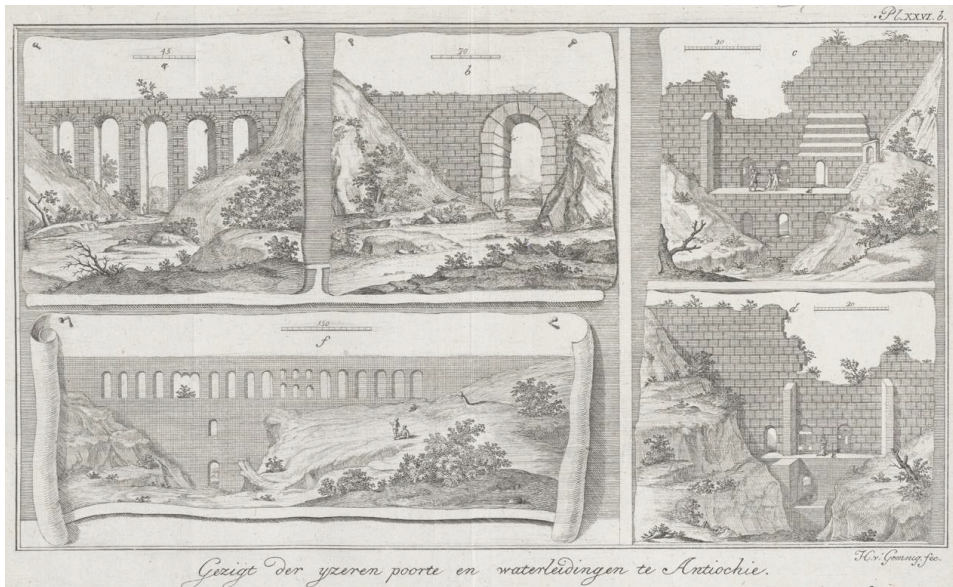
Kaynak: (Veneto 14th Century: 47)

Resim 2: Antakya Şehir Planı (XVIII. Yy)

Kaynak: (Pococke 1754: 276 (XVIa))

Resim 3: Antakya Surları (XVIII. Yy.)

Kaynak: (Pococke 1754: 276 (XVIb))

Resim 4: Antakya Surları (XVIII. Yy.)

Kaynak: (Cassas 1799: 5)

Resim 5: Antakya Surları (XVIII. Yy.)

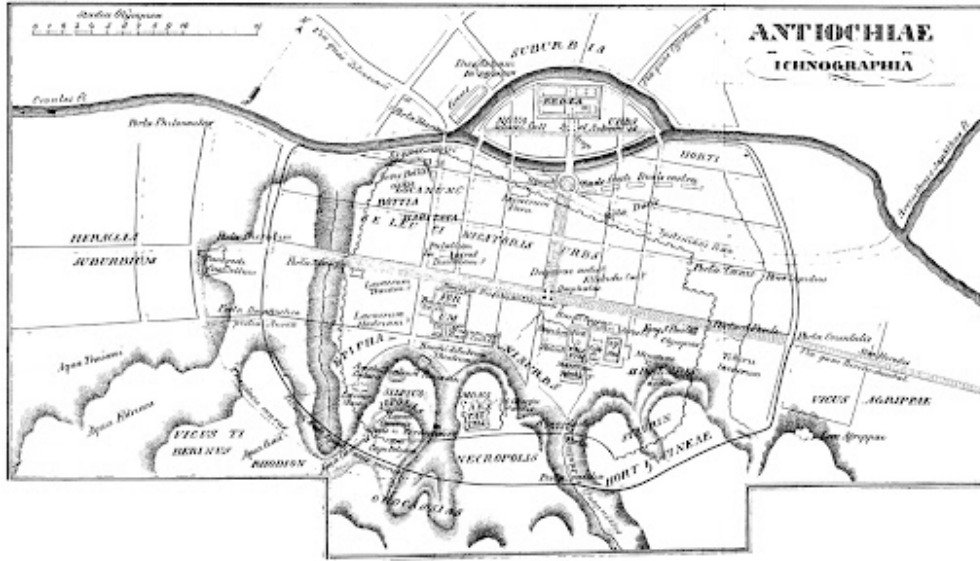
Kaynak: (Cassas 1799: 6)

Resim 6: Antakya Surları (XVIII. Yy)

Kaynak: (Cassas 1799: 9)

Resim 7: Antakya Şehir Planı (19. Yy.)

Kaynak: (2020 c)

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).